

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**Öğr. Gör. Dr.
Nuriye KÜLAHLISelçuk Üniversitesi Yabancı Diller
Yüksek Okulu
nuriye.kulahli@selcuk.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2287-8650>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 02/10/2023 03/12/2023

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1370000>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eğitimde Artemis Ephesia Kültü: Kız Çocuklarının Geçiş Ayinleri

The Cult of Artemis Ephesia In Education: The Girls' Rites of Passage

Öz

Antik Hellen ve Anadolu politeizminde önemli kabul edilen Artemis kültü, tanrıçanın çok yönlü oluşu nedeniyle oldukça yaygındır. Hellen Artemis'i ve Anadolu Artemis'i olarak iki biçimde tanınan Tanrıça Artemis benzer özellikleri ile ünlüdür. Doğanın hâkimi, hayvanların, genç kızların ve kentlerin koruyucusu, ışık ve ay tanrıçası olan Artemis başka tanrıçalarla da özdeşleşmiştir. Farklı isimlerle tanınan Anadolu Artemis'inin gözdesi Ephesia, bu özellikleri içinde barındırmasının yanı sıra kendine has özellikleri ile de öne çıkmıştır. Tanrıça Kybele'nin isimlerine benzer epithetlere sahip olan Artemis Ephesia, "Ἄρτεμις Ἐφεσσία", koruyucu sıfatı ile kız çocuklarını, genç kızları ve hamile kadınları himayesine almıştır. Tanrıçanın, kız çocuklarının geçiş ayinlerindeki önemi büyüktür ve onların eğitimlerine doğrudan katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma, Artemis kültürünün eğitimsel yönünü kız çocukların geçiş ayinleri üzerinden anlatmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, bir Anadolu Artemis'i olan Ephesia'nın kült faaliyetleri, antik kaynaklar ışığında ve modern eserler ile desteklenerek incelenmiştir. Sonuç olarak, Ephesoslu kız çocuklarının ve genç kızların geçiş ayinleri elde edilen veriler doğrultusunda anlatılmaya ve Artemis Ephesia kültürünün eğitime olan katkısı anlatılmaya çalışılmıştır. Artemis Ephesia kültüründe, kız çocuklarının reşit olma sürecindeki ayinlerde üç aşama öne çıkmıştır. Bu aşamalar, onların aldığı eğitim, yaptıkları evlilik ve anne olmaları olarak özetlenebilir. Ephesos kentinde kızlar için zorunlu olarak tanımlanan geçit törenlerinin amacı onların eşlerini bulmalarını sağlamaktır. Bu doğrultuda, kızlar evliliğe giden yolda belirli şartlar doğrultusunda eğitim almaktadırlar. Antik kaynaklar ve yazıtlar kızların üniforma giyerek spor ve dans yolu ile eğitildiklerini işaret etmektedir. Müzik ve dansın iç içe olduğu Ephesia festivalleri, kızların evliliklerinin planlanması nedeniyle toplumda güçlü bir sosyal işleve sahip olmuştur. Genç kızlar, ailelerinin desteğiyle Artemis Ephesia'ya kurban

ATIF: KÜLAHLI, Nuriye, "Eğitimde Artemis Ephesia Kültü: Kız Çocuklarının Geçiş Ayinleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9/4 (Aralık 2023), s. (746-770)

CITE: KÜLAHLI, Nuriye, "The Cult of Artemis Ephesia In Education: The Girls' Rites of Passage " an Armenian Society Founded in Marseille", *Journal of History and Future*, 9/4 (December 2023), pp. (746-770)

ve değerli eşyalarını sunarak uygun eş adayı bulmaya çalışmışlardır. Bu eşyalar içinde kıyafet baş sırada olmuştur. Evlenip doğum yapmış kadınlar da tanrıçanın korumasında olduklarından başarılı geçen doğumun ardından tanrıçaya özel hediyeler sunarak ona şükranlarını göstermek istemişlerdir. Bu uygulama, Artemis Ephesia'nın bereket tanrıçası olduğunun göstergesidir. Ancak, Ephesoslu annelerin kült faaliyetlerini anlatan detaylı bilgiler mevcut değildir.

Anahtar Kelimeler: Artemis Ephesia, Ephesos, geçiş ayinleri, kız çocukları, eğitim.

Abstract

The cult of Artemis, which is considered important in Ancient Greek and Anatolian polytheism, is quite widespread due to the versatile nature of the goddess. The goddess, known in two forms as Hellenic Artemis and Anatolian Artemis, is well-known for her similar features. Artemis, the ruler of nature, the protector of animals, young girls and cities, the goddess of light and the moon, is also identified with other goddesses. Ephesia, the favorite of Anatolian Artemis with different names, stands out with its unique features as well as containing these features. Artemis Ephesia, “Ἄρτεμις Ἐφεσσία”, who has epithets similar to the names of Kybele, took girls, young girls and pregnant women under her protection with the title of protector. The goddess has great importance in the girls' rites of passage and directly contributes to their education.

This study aims to explain the educational aspect of the Artemis cult through girls' rites of passage. In this regard, the cult activities of Ephesia, an Anatolian Artemis, are supported by ancient sources and modern works. As a result, the rites of passage of Ephesian girls and maidens were tried to be explained in relation to the data obtained and the contribution of the Artemis Ephesia cult into education was revealed. In the Artemis Ephesia cult, three stages stood out in the rites of girls' passage: education, marriage and motherhood. The purpose of the parades, which are defined as mandatory for girls in the city of Ephesus, is to enable them to find their spouses. Thus, the girls receive education in accordance with certain conditions on the way to marriage. Ancient sources and inscriptions indicate that girls were trained through sports and dance while wearing uniforms. Ephesia festivals, where music and dance were intertwined, had a strong social function in the society by arranging the marriages of girls. Young girls, with the support of their families, tried to find suitable spouses by offering sacrifices and valuable belongings to Artemis Ephesia. Among these items, clothing was at the forefront. Since women who got married and gave birth were under the protection of the goddess, they wanted to show their gratitude to the goddess by presenting her with special gifts after a happy and lucky birth. This practice is an indication that Artemis Ephesia is the goddess of fertility. However, detailed information describing the cult activities of Ephesian mothers is not available.

Keywords: Cult of Artemis Ephesia, Ephesos, Rites of Passage, Girls, Education.

Giriş

Mezopotamya ve Anadolu kaynaklı olduğu düşünülen Tanrıça Artemis, Hellen mitolojisinde Potnia Theron (πότνια θηρών), yani “Hayvanlar Hâkimi ya da Vahşi Hayvanların Efendisi” olarak tanınmaktadır¹. Artemis’in, Hellen tanrıça modeline uymayan şekilde hayvanlarla ilişkilendirilmiş olması, kaynağının Anadolu olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim Anadolu’da oldukça yaygın olan Artemis kültü için farklı isimler tercih edilmiştir². Örneğin, Prygler’de Kybele, kesin olmamakla birlikte Lydia’da “Artimu”³ ve “Artemis”⁴, Lykia bölgesinde “Ertemit”⁵, Pamphylia bölgesinde “Wanassa Preiia”⁶ isimleri karşımıza çıkmaktadır.

Antik yazarlar, tanrıçanın isminin anlamı konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Örneğin, Strabon, onun isminin anlamının “insana sağlık getiren”⁷ olduğunu belirtirken; Platon, Ἀρτεμῖς kelimesinden yola çıkarak tanrıçanın *Artemes* yani “kızlık seviyesiyle dokunulmamış”⁸ ya da “bakire”⁹ olarak tanımlamıştır. Artemis, aynı zamanda bebek, çocuk ve doğum tanrıçası olarak da tanınmaktadır. Bu yönüyle tanrıça, antik kaynaklarda *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) yani hamile kadınların, bebeklerin ve çocukların koruyucusu olarak tanımlanmaktadır¹⁰. Artemis’in verimlilik tanrıçası olduğu yönünde karşıt görüşler

- 1 N. Marinatos, *The Goddess and The Warrior*, The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion, London and New York 2000, s. 92, 129; J. N. Bremmer, *Greek Religion*, Oxford University Press 1994, s. 17; L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, California 1966, s. 8; L. B. Zaidman – P. S. Pantel, *Religion in the Ancient Greek City*, Cambridge University Press 1992, s. 5; S. Skarmintzos, “The cult of Artemis in Ephesus and the possible explanation of the bee symbol”, *Acta Archaeologica Pultuskiensia* vol. VI, Thinking Symbols Interdisciplinary Studies, (Ed. Joanna Popielska-Grzybowska & Jadwiga Iwaszczuk), Pultusk Academy of Humanities 2017, s. 269-371. Yabani Hayvanların Tanrıçası (πότνια θηρών), bkz. Homeros, Iliada, (çev. Azra Erhat ve A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul 2009, XXI. 470.
- 2 Bu isimler adına detaylı bilgi için bkz. Yusuf Albayrak, Anadolu’da Artemis Kültü (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi: Danışman Doç. Dr. Seyhan Doruk), Ankara 2008, s. 56-152.
- 3 G. M. A. Hanfmann, *Lydiaka*. HarvStClPhil, Vol. 63, 1958, s. 65; G. Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1986, s. 5.
- 4 D. M. Jones, “Lydian Studies. Lydiaka by Alfred Heubeck”, *The Classical Review*, New Ser. Vol. 10, No. 3, 1960, s. 246.
- 5 P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, *ANRW* II, 18, 3, Berlin-New York 1990, s. 1774; B. F. Schauenburg, “Die Lykischen Zwölfgötter-Reliefs”, *AMS*, Band 13, Bonn, 1994, s. 83; N. E. A. Şahin, “Dodekatheoi. Oniki Tanrıya Adanmış Adak Stelleri. Likya’da Bir Geç Devir Kültü,” In *Likya İncelemeleri 1*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 112.
- 6 *LIMC-Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. II. 1 (Aphrodisias Athena) Artemis Verlag Zürich und München, s. 765; C. P. Jones, “The Plancii of Perge and Diana Planciana” HarvStClPhil, Vol. 80, Harvard University 1976, s. 236; J. P. Vernant, *Mortals and Immortals*, Froma I. Zeitlin, Editor, New Jersey, 1991, s. 217.
- 7 Strabon *Geographica*, XIV. I. Ed. E. H. Warmington, London, 1952, s. 6.
- 8 Platon, *Diyaloglar*, Çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul 2010, 406a, s. 220; B. D. Buck, “On the Forms Artemis, Artamis”, *TheAJA*, Vol. 10, No. 4, 1889, s. 463.
- 9 B. D. Buck, “a.g.m”, s. 463.
- 10 Aeschylus, *Suppliant Women*, 674ff; Platon, *Theaetetus*, 149b-d; Callimachus, *Hymn to Artemis* 3; Ruth, M. Leger, *Artemis and her cult*, Univesrity of Birmingham the Thesis of Doctor of Philosophy, 2015, s.33-35; Feriştah Soykal Alanyalı, “Efes’te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım Özel Sayısı 2016, s. 4-5.

bulunmaktadır¹¹. Son olarak gençlerin ve evliliğin tanrıçası olarak bilinen Artemis'in kız ve erkeklerin eğitimine katkıları yadsınamaz bir gerçektir¹². Bu özelliği ile Artemis kültü Hellas'ta Sparta ile Brauron kentlerinde; Anadolu'da ise Ephesos'ta öne çıkmıştır. Artemis kültleri içinde koruyucu ve eğitici tanrıça özelliği hem kız hem de erkeklerin geçiş ayinlerinde hayat bulmuştur. Artemis'in, onları, kendilerini çok zayıf hissettikleri geçiş dönemlerinde koruduğuna inanılmaktadır. O, bu yönüyle, çocuklukla yetişkinlik arasındaki geçişlerin tanrıçasıdır¹³. Erkek çocukların öncelikle askeri eğitim ve ardından evlilik ile baba olma dönemlerine kadar dans faaliyetleri ve erkeklik sınavlarıyla onlara öncülük yapan Tanrıça Artemis'tir. Kız çocuklarının ise evlilik öncesi eğitimlerini almaları ve sonrasında anne olma süreçlerindeki geçiş dönemlerinde almaları gereken eğitimin sorumlusu yine Artemis'tir¹⁴.

Bu çalışma, farklı yönleri ile tanınan Artemis'in yukarıda bahsi edilen sonuncu özelliği doğrultusunda genç kızların geçiş ayinlerinin amacı ve sürecini, Artemis kültürünün Anadolu üzerindeki etkilerinin en güzel örneği olan Ephesos kenti üzerinden açıklamaya çalışacaktır. Bu doğrultuda antik kaynaklar taranmış ve modern eserler ile mukayese yapılarak literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Mevcut bilgiler, bahsi geçen yerlere ait olan mezar stelleri, adak levhaları, yontular ve seramik buluntuları ile desteklenmiştir.

Artemis Kültü'nde Geçiş Ayinlerinin Önemi

Mitolojide Artemis, tanrıça Leto'nun kızı ve Apollon'un kız kardeşi olarak tanınsa da o Hellen olmayan halklar tarafından da tapınılan bir tanrıçadır¹⁵. Anadolu ve Hellas'ta oldukça ünlü bir tanrıça olan Artemis, çok yönlü olma özelliği ile birçok yerde farklı kültlere sahip olarak karşımıza çıkmaktadır. Artemis nadiren verimlilik sembolü taşısa da çocukların büyümesi sırasında gerekli olan geçiş dönemlerinde onların eğitiminden sorumlu olduğu bilinmektedir. Tanrıça, her iki cinsiyetin gençlerini ve hamile kadınları koruyandır fakat o, ne verimlilik sembolü olabilmiş ne de bu konuda bir külte sahiptir¹⁶. Ancak Platon,

11 Verimlilik tanrıçası değildir. Bkz. Xenophon of Ephesus, *Ephesiaka*; P. Trebilco, "Asia", in D.W.J. Gill and C. Gempf (eds.), *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company), 1994, s. 319-320. R. Strelan, *Paul, Artemis and the Jews in Ephesus*, Berlin and New York, Walter de Gruyter, 1996, s. 92. Verimlilik tanrıçasıdır. Bkz. G. Çelgin, *a.g.e.* s. 44; R. E. Oster, "Ephesus as a Religious Center under the Principate, I. Paganism before Constantine", in W. Haase and H. Temporini (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung. Teil II: Principat* 18; Berlin and New York: Walter de Gruyter 1990, s. 1726; D. W. J. Gill, "Acts and Roman Religion. Religion in a local setting", in D.W.J. Gill and C. Gempf (eds.), *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting* (Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, Michigan 1994, s. 88.

12 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 40-48.

13 D. Fabiano, "Sınır Bölgeleri: Yetişkinliğe Geçiş Ritüelleri", Antik Yunan, Editör: Umberto Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Basım Yayın Dağıtım, s. 665-676; H. Üreten, "Parthenostan Gynaikosa Geçiş Ritüeli ve Mitolojik Bir Figür Olarak Daphne", *Doğudan Batıya* 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, Edöterler: Aydın Erön, Emre Erdan, Ankara, Bilgin Kültür Yayınları, 2019, s. 295-317; Y. Albayrak, *a.g.e.* XIII;

14 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 222-259.

15 B. D. Buck, "a.g.m.", s. 463.

16 R. Strelan, *a.g.e.* s. 92; R.M. Leger, *a.g.e.* s. 42. Ancak, Artemis, klasik avcı tanrıça yerine verimlilik

onu, iffet, bekâret ve sadakatin savunucusu olarak tanımlamıştır¹⁷.

Artemis, erkek ve kız çocuklarının ileride olmak zorunda oldukları kişilik adına örnek modeli bulma arayışında yardım eden tanrıça olarak tanınmaktadır¹⁸. O, çocukların olgunlaşması ve onların yetiştirilmesinde ve özellikle yetişkinliğe giden yolculuğun son kısmı olan geçiş töreninde önemli bir rol oynamıştır. Erkekler için bu, Artemis tarafından desteklendikleri tek aşamadır. Kızlarda ise durum biraz farklıdır. Artemis, kızların yetişkinliklerine kadar olan süreçte ve sonrasında evlenme ve anne olma dönemlerinde de destek olandır¹⁹.

Artemis kültüründe geçiş ayinleri, ritüellerden farklı amaçlara sahiptir. Bu ayinler, ergenlikten yetişkinliğe geçişi belirlerken aynı zamanda bireye toplum içinde uyması gereken kuralları ve sahip olması gereken davranışları da öğretmektedir²⁰. Bir nevi ahlak eğitimi veren bu ayinlerin, gençlerin eğitimindeki yeri büyüktür. Bu yönüyle aslında Artemis kültü bu ayinlere dini bir unsur katmıştır²¹. Tanrıların gizemlerini tanımlamak için kullanılan geçiş ayinleri, Euripides'in açıkça *τέλη μυστηρίων* ifade ettiği gibi sıklıkla "gizli ve gizemli"dirler²². Artemis kültüründe uygulanan geçiş ayinleri ve doğurganlık büyülerinde danslar büyük bir rol oynar. Dans büyük önem taşıyordu çünkü sosyal ve dini bir anlamı vardı ve Antik Hellen'de savaşın ritüel karakterinin bir parçasıydı²³.

Gençlerin geçiş törenlerinde geçtikleri üç aşama; ayrılık ayinleri, ardından geçiş ayinleri ve yeniden birleşme ayinleri olarak özetlenebilir²⁴. Bu denli önemli kabul edilen geçiş ayinlerinin erkekler için olanı, onları birer savaşçı ve baba yetiştirmek adına; kızlar için olan ise ağırlıklı olarak evlilik ve annelik adına bir hazırlık sürecidir²⁵. Kızların çocukluk ve gençlik yıllarının en önemli dinsel ayinlerini içine alan Artemis kültü, özellikle Sparta, Brauron ve Ephesos'ta hayat bulmuştur.

Kız Çocuklarının Geçiş Ayinleri

Kız çocuklarının geçiş ayinleri erkeklerinkinden tamamen farklı bir amaca hizmet etmektedir. Bu ayinlerle elde edilmek istenen, kızların eşlik ve annelik gibi sosyal rollere hazır olmaları ile ilgilidir²⁶. Kızlar için reşit olmak, üç geçiş aşamasından geçmek

---

tanrıçasına daha yakın gibi görünmektedir şeklindeki farklı görüş için bkz. D. W. J. Gill, "Acts and Roman Religion. Religion in a local setting", in D.W.J. Gill and C. Gempf (eds.), *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting*, Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, Michigan 1994, s. 88.

17 Plato, *Cratylus* 406b.

18 J. P. Vernant, *a.g.e.* s. 111-112.

19 A. Van Gennep *The Rites of Passage*, trans. S.T. Kimball, Routledge and Kegan Paul, London and Henley 1960, s. 65-114; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 35.

20 S. Lonsdale, *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1993, s. 173-174.

21 A. Brelich, *Paidēs e Parthenoi*, Edizioni Dell'Ateneo, s.p.a, 1969, s. 138; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 44-45.

22 Euripides, *Hippolytus*, 20-30; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 35.

23 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 47.

24 A. Van Gennep, *a.g.e.* s. 65-114.

25 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 45.

26 A. Brelich, *a.g.e.* s. 198, N. Serwint, 'The Female Athletic Costume at the Heraia and Prenuptial Initiation Rites', *American Journal of Archaeology*, 97 (3), 1993, s. 420.

zorunda oldukları anlamına gelmektedir. Her ne kadar geçiş töreninin reşit olmayla ilgili olduğu söylene de, geçiş ritüellerinin odak noktası sosyal statü değişikliği; yani geçiş değişikliğidir²⁷. Kızlar için geçiş, fiziksel ve aseksüel olarak kabul edilen dünyadan ve çocukluktan kopuşu simgeleyen anne inisiyesinden ayrılış ile başlamaktadır. Bu geçiş, kızların kutsal mekânlardaki ve toplumdan uzakta yapılan ayinlere katılımlarını zorunlu kılmaktaydı. Kızlar, bu ayinler boyunca bir *paidonomos* (παῖδονόμος) kontrolüne verilirdi. Bu eğitmenin görevi, kızların fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak, onlara doğurganlığın ve cinselliğin sırlarını ve bir kadının kabul edilmiş sorumluluklarını öğretmektir²⁸. Aristophanes, kızların, yetişkin olduklarında, çocukluk koruyucuları olan Artemis'i terk ettikleri ve *Eileithyia* karakteri ile anne olma sürecine başladıklarını ileri sürmektedir²⁹. Evlilik durumuna ulaşan bakirelerin önce Artemis için ölmeleri gerektiği yani Artemis için bakire (*parthenos*) (Ἀθηναῖα Παρθένος) statülerinden vazgeçmek zorunda kaldıkları düşünülmektedir³⁰.

Genç kızların ayinleri, kadınların yaşam döngüsünde önemli geçişlere işaret ediyordu³¹, ancak kişisel biyolojik sınırı aşmak için bireysel güvenli geçişten daha fazlasını ifade ediyordu³². Örneğin, diğer Hellen kentlerinde olduğu gibi Sparta'da, evlilik, kızlar için topluma gerçek anlamda giriş demektir. Dolayısıyla geçiş ayini kızların yeni yetişkin statüsüne geçişi belirlemektedir. Kızların ergenlik döneminde uyguladıkları ayinler ise karakteristik olarak yarışları, sunaklara ve diğer kutsal nesnelere yapılan geçit törenlerini, yerel bir efsanede Artemis'in talep ettiği insan kurbanının yerine bir hayvanın kurban edilmesini ve özellikle dans gruplarının oluşturulmasını içeriyordu³³.

Geçiş ayinlerinin bazı kısımları dans ve şarkıdan oluşmaktadır. Kız korolarının Artemis için dans edip şarkı söylediği bilinmektedir³⁴. Korolara en güzel örneği, Alkman'ın *Partheneion*'de bahsettiğidir. Athenaeus da eserinde bu ayinler aracılığı ile Hellenlere müziğin, şarkının ve dansın önemini göstermektedir³⁵. Lincoln bunu şu şekilde

27 A. Van Gennep, *a.g.e.* s. 65-114.

28 M. R. Leger, *a.g.e.* s. 252.

29 Aristophanes, *Lysistrata*, 742-745. Ancak doğum ve vefa gibi bazı durumlarda Artemis yetişkin kadınları da korumuştur. Vefa için bir örnek vermek gerekirse; Artemis'in av arkadaşı olan Prokris adlı genç kız kocası tarafından terk edildiğinde Artemis'ten yardım ister ve Artemis ona kocasını yeniden kazanmasına yardımcı olur. Bkz. R. M. Legger, *a.g.e.* s. 253.

30 J. P. Vernant, *a.g.e.* s. 215.

31 Hellas'ta özellikle Atina'da γάμος genellikle "Evlenen Tanrılar" arasında ilk sırada yer alan Zeus ile Hera'nın kutsal birleşmesi olarak kabul ediliyordu. O halde rahatlıkla söyleyebiliriz ki, evlilik dolayısıyla Hera'nın sahip olduğu *Pais*, *Teleia* ve *Khera* epithetleri bir bakıma kadınların yaşam evrelerinin göstergeleridir. Şöyle ki, Hera, Παῖς epitheti ile παρθένος yani "genç kız/bakire"; Τέλεια epitheti altında "ideal eş" ve son olarak Χῆρος epitheti altında da "dul kadın" evrelerinin göstergeleridir. Bkz., H. Üreten, *a.g.m.* s. 295-317.

32 S. G. Cole, "Domesticating Artemis", in S. Blundell and M. Williamson (eds.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Routledge, London and New York 1998, s. 27.

33 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 253. Kızlar güzellik, zarafet ve boy bakımından Artemis'e yetişmeye çalıştılar. Iphigeneia'nın Aşil'le sözde evliliğine katılmadan önce Artemis'e kurban olarak sunulmasının nedenlerinden biri de budur. Bkz. Euripides, *Iphigeneia in Aulis*, 430-439.

34 Homer, *Iliad*, 16.181 ve *Homeric Hymns* to both Artemis and Aphrodite.

35 Deipnosophistai, 616e-639a.

yorumlamaktadır: “Eğer bunu yapmazsanız [bir başlangıç geçiş törenini kutlamazsanız], hiçbir şeyin nasıl yapılacağını öğrenemezsiniz”³⁶. Bu fikir, koro eğitimini tanımlayan Platon’a dayanmakta ve koro etkinliğinin bir bütün olarak eğitimin bütünü olduğunu ifade edecek kadar da ileri gitmektedir³⁷. Üstelik erkekler ve kızları, uygun bir yaşta birlikte dans ettirilmesinin, birbirlerini görmeleri ve izlenmelerinin sağlanmasının da altını çizmektedir³⁸.

Ayrıca, Artemis kültü bağlamında erkeklerin yapmak zorunda olduğu silah dansı³⁹ genç kızlar için de uygulanmakta ancak çok farklı bir eğitim kastedilmektedir. Nitekim doğum, anne ve çocuğun hayatını tehlikeye atma potansiyeli taşıyan tehlikeli bir faaliyettir⁴⁰ ve her ne kadar kanıtlanması zor olsa da, Artemis kültündeki silah dansı, kültürün bir rahibesi ya da müstakbel anne olan dansçının, büyümeyi garanti altına almak için dansın adımlarını gerçekleştirdiği, oldukça gerçek türden bir doğurganlık dansıydı. Böylelikle, silah dansı, genç kızın hem ilerideki çocuğunun hem de kendisinin gelecekte korunmasını sağlayacaktır⁴¹.

Dans eden genç kızlar için düzenlenen *pirus* (Πύρρος), “silah dansı”nın önemi, savaş alanının erkekler için temsil ettiği tehlikenin aynısını, yani savaşçının zarar görmeden çıkmayı umduğu kritik bir durumu temsil eder. Bu dans sırasında hem erkekler hem de kadınlar, ister bir pusu durumunda ister doğum yerinde olsun, en kritik andadırlar. Askeri metaforun önerdiği savaş, kadınlar arasındaki rekabetin, kadın yapısının dayandığı ve dansın askeri hiyerarşi ve manevraların yeniden üretilmesi adına doğal bir ortam sağladığı erkek askeri örgütlenmesini uzaktan yansıttığı fikrine uyuyor⁴².

Kız çocukları için en önemli ritüellerden biri evliliğe giden ritüellerdir. Bu bağlamda, dans etmenin bir diğer nedeni de olası talipleri bulmaktır. Danslar, müzik, korolar ve geçit törenleri bu ritüellerin önemli yönleriydi ve sosyal düzendeki değişikliklerin belirlenmesine yardımcı oldular⁴³.

Artemis festivalinde dans eden kızların taliplerinin arzusunu uyandırmasıyla başlayan üç tane eser bulunmaktadır: “Anthia ve Habrocomes” (Xenophon of Ephesus, *Ephesiaka* 1.2-3), “Ktesylla ve Hermochares” (Ant. Lib. Met. 1.1) ve “Acontius ve Cydippe” (Aristaenetus 1.10)⁴⁴. Bir kızın evlenebilmesi için talipler arasından müstakbel kocalarını seçebilmeleri adına yarışmalar düzenlendiğine dair en güzel örnek, Aristophanes’in *Lysistrata* adlı oyunu

36 B. Lincoln, *Priests, Warriors, and Cattle: A study in the Ecology of Religions*. University of California Press. Berkeley, 1981, s. 106.

37 *Laws*, 672e.

38 a.g.e. 771e-772a.

39 J. P. Vernant, a.g.e. s. 245-246.

40 Euripides, *Hippolytus*, 161-169.

41 Xenophon, *Anabasis*, 6.1.1-13.

42 S. Lonsdale, a.g.e. s. 202.

43 Homer, *Iliad* 18.490-497, 18. 590-607; Aeschylus, *Eumenides*, 832-835; Pausanias, *Description of Greece*, 7.19.1-10.

44 R. M. Leger, a.g.e. s. 46. Bu eserlerin Türkçe çevirileri mevcut değil çünkü bu eserler genellikle antik Yunanca ve Latince olarak yazılmışlardır, ve özellikle Antik Yunanca’dan çevrilmiş kopyalar nadirdir. Eserlerin adlarına dayalı olarak, özellikle “Acontius ve Cydippe” (Aristaenetus) adlı eser, Aristaenetus’un antik Yunanca aşk mektuplarından biri olarak bilinir.

olmalıdır⁴⁵: *Şimdi adım atın, çevik bir dönüşle, Sparta'ya bir ilahi söyleyelim, tanrıların onuruna dans edelim, Eurotas nehrinin kıyısında genç bakirelerin toz kaldıran, yelelerini fırlatan kısraklar gibi dans ettiği o yerde ayaklarımızı yere vurarak dans edelim. Koro dansındaki kutsal liderleri Leda'nın sevimli çocuğu tarafından getirilen thyrsus (θύρσος) saplarını çalan ve sallayan Baküs rahibeleri gibi..*"⁴⁶.

Hellas'ın birçok yerinde evlenme çağındaki kızlar Alkman'ın *Partheneion*⁴⁷ unda koro halinde dans etmek için bir araya gelirdi. Bu korolar tanrılar ve insanlar arasında iletişim yolu kurma görevindeydi⁴⁸. Koro üyelerinin statüsü çoğu durumda tanrısal varlığın etki alanına ve dolayısıyla tanrısal varlığın özelliklerine tekabül ediyordu. Artemis, koro dansından sorumlu tanrı olarak, evlilik ve çocuk doğurmanın başlangıcı olan koro danslarında kızlara liderlik ediyordu ancak bu durum bir bütün olarak Artemis'in bakire tanrıça olmasıyla oldukça çelişkilidir⁴⁹. Artemis onuruna düzenlenen festivallerde dans ve diğer kolektif eylemler yoluyla kadın dayanışmasının sergilenmesi ve dansların çoğu zaman geceleri yapılması sağlanmıştır⁵⁰.

Ayinler, kadınların kız olmaktan kadın olmaya doğru ilerlediği aşamalarıdır ve antik kaynaklar bu ayinlerden bahsetmektedir. Örneğin, Menandros, Artemis onuruna tüm gece süren bir festival olan *Tauropolia*'dan bahsetmiştir. Brauron'da bulunan *krateriskois*'ta (κρατηρίσκοι) kızlar meşalelerle görünmektedir ve ritüelin gece gerçekleştiğini ve kurban töreninde meşalelerle damgalanmış keklerin sunulduğu anlaşılmaktadır⁵¹. Herodotos, Samos'taki Artemis kutsal alanında da bir gece festivalinin kutlandığını öne sürdü⁵². Tanrıça Aphrodite, genç kız kılığına girmiş ve Artemis onuruna düzenlenen şarkı ve dans festivaline katılırken Hermes tarafından kaçırılmıştır⁵³. Genç kız korolarına bir başka gönderme de Persephone tarafından yapılmıştır ve o, deniz *nymphaları* ve Athena ile Artemis eşliğinde güzel bir çayırdaki giderken Hades tarafından kaçırıldığını anlatır⁵⁴. Homeros'un eserlerinde de kız korolarına dikkat çekilmektedir. Örneğin, Phylas'ın kızı Polymele'nin diğer kızların arasında dans edip şarkı söylediği kız korolarının bulunması⁵⁵ ve Odysseus, koro şarkısının

45 Aristophanes, *Lysistrata*, 1303-1315: εἶα μάλ' ἔμβη ὡ εἶα κοῦφα πάλλων, ὡς Σπάρταν ὑμνίωμες, τᾶ σιῶν χοροὶ μέλοντι καὶ ποδῶν κτύπος, ᾗ τε πῶλοι ταὶ κόραι παρ τὸν Εὐρωτὰν ἀμπάλλοντι πυκνὰ ποδοῖν ἀγκονίωαι, ταὶ δὲ κόμαι σεῖονθ' ἄπερ Βακχᾶν θυρσαδδῶαν καὶ παιδδῶαν. ἀγείται δ' ἅ Λήδας παῖς ἀγνὰ χοραγὸς εὐπρεπής.

46 Türkçe çeviri yazarın kendisi tarafından yapılmıştır.

47 S. Lonsdale, *a.g.e.* s. 170, C. Calame, *Choruses of Young Women in Ancient Greece. Their Morphology, Religious Role, and Social Function*, (trans. D. Collins and J. Orion), Lanham, Boulder, Rowman & Littlefield Publishers, Inc. New York and London 1997, s. 207. Alkman'ın *Partheneionu* için bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* 1.2.1; 2.4.1.

48 C. Calame, *a.g.e.* s. 207.

49 S. Lonsdale, *a.g.e.* s. 170.

50 Alkman, *a.g.e.* fragment 5; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 253-254.

51 Menander, *Epitrepontes*, 451-454.

52 Herodotos, *Histories*.

53 *Homeric Hymns to Aphrodite*, 117-125.

54 *Homeric Hymn to Demeter*, 416-424.

55 Homeros, *Iliad* 16. 179-192.

lideri Nausicaa ile tanışmış olması⁵⁶ bu koroların varlığına işaret etmektedir. Kız korolarının yanı sıra farklı yaş gruplarından, farklı aşamalarda kadın koroları da mevcuttur⁵⁷.

Erkeklerin aksine kızlar, yaşamlarının çeşitli aşamalarında Artemis tarafından korunuyordu. Kızlar bir aşamadan diğerine geçiş yaptıklarında Artemis hep oradaydı. İlk olarak, kızların yetişkin olmalarını sağlayan bir eğitim vardı, daha sonra kızlar evlenip bakire tanrıçayı terk ettiğinde ve son olarak da doğumda Artemis'in hem anne hem de çocuk için korunmasına ihtiyaç duyulduğunda Artemis kızların yardımcı ve koruyanı olarak bulunmaktaydı⁵⁸.

Artemis kültüründe kızların reşit olmasını ilgilendiren geçiş törenlerine ilişkin örnek olaylar Sparta ve Brauron'da olduğu gibi Ephesos'ta da oldukça dikkat çekicidir.

Artemis Ephesia Kültü Genç Kız Ayinleri

Artemis Ephesia

Artemis Ephesia (Ἄρτεμις Ἐφεσίου)⁵⁹, Ephesos'taki birçok tanrıdan biridir ve şehrin koruyucusudur⁶⁰. O, Artemis'in *Panhellenik* karakteriyle ilişkilendirilen yerel bir tanrı olarak kabul görülmüştür. Nitekim "Oypis Anassa" ve "Ephesosluların Büyük Artemis'i" (Oypis Ἀνάσσα) olarak iki isimle tapınıldığı düşünülen tanrıçanın ilk ismi, Hitit bereket tanrıçasıyla ilişkilendirilir ve Amazonlar ile belirsiz bir bağlantısı vardır. Ancak tanrıçanın ikili nitelikleri, ağırlıklı olarak Hellen karakterine sahip Ephesia Artemis kültüründe özümsemiştir⁶¹. Artemis Ephesia, daha çok bir kent tanrıçası olarak tanınsa da doğayla da güçlü bağları olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca, o, sadece bir *potnia theton* değil, aynı zamanda Artemis Orthia'da görülen doğurganlık yönüne de sahiptir. Dolayısıyla, Artemis Ephesia, Kybele olduğu düşünülen selefi bir "Doğa Tanrıçası" ve aynı zamanda "Hayvanların hâkîmesidir"⁶². Şehir tanrıçası Artemis Ephesia, Roma egemenliği altında genel bir koruyucu ve yetiştirici tanrıçaya dönüşmüştür⁶³. Ephesos Artemisi'nin hikâyesi, kültürü ve görseli Tunç Çağ'ında başlamıştır⁶⁴.

56 Homeros, *Odyssey*, 6. 99-109.

57 Örneğin Euripides'in *Iphigeneia in Aulis*, *Andromache* and *Medea* adlı eserinde bunların farklı bir amaca hizmet eden trajedy koroları olduğu anlaşılmaktadır.

58 R. M. Leger, *a.g.e.* s.254.

59 R. Merkelbach, "The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 82, 1978, s. 3; G. A. Yazıcı- H. Üreten, "Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültürleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(1), 2020, s. 455.

60 R. E. Oster, "a.g.m.", s. 1661-98. G. Çelgin, *a.g.e.* s. 44. Ephesos kültürü tanrı ve tanrıçaları adına detaylı bilgi için bkz. G. A. Yazıcı-H. Üreten, "a.g.m.", s. 452-495.

61 S. Skarmintzos, "a.g.m", s. 269.

62 *a.g.e.* s. 277; G. Çelgin, *a.g.e.* s. 22, 43. Yerel tanrının adı artık bilinmese de Kybele ile ortak özelliklere sahip olan bir Anadolu tanrıçası modeline sahiptir. Bkz. F. Işık, "Elfenbeinfiguren aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologisches Institut, Vienna 2001, s. 99; G. Çelgin, *a.g.e.* s. 43.

63 F. Sokolowski, "A New Testimony on the Cult of Artemis of Ephesus", *The Harvard Theological Review*, 58 (4), 1965, s. 405.

64 S. Skarmintzos, "a.g.m.", s. 269. S. P. Morris, "The Prehistoric Background of Artemis Ephesia:

Tanrıça büyü ve tedavi ile yoğun iletişim içinde olmuştur ve onun korumacı güçleri ana tanrıça olmanın çok ötesine geçmiştir⁶⁵. Onun Anadolu ile yakın teması aşikârdır. Bu bağlamda, Ephesos kentindeki Artemis, Anadolu'nun Büyük Tanrıçası Kybele ile ya da Anahita, İştâr ve Anat ile eş değerde kabul edilmiştir⁶⁶. Ayrıca, Hellen etkisiyle “Ay Tanrıçası” olarak da tanınmaktadır. Nitekim Ephesos'ta bulunan bir adak listesinde, “Meşale Taşıyan Artemis” anlamına gelen “Artemis *Lampadephoros*” (Ἄρτεμις Λαμπαδηφόρος) yazmaktadır ve Ephesos sikkeleri üzerinde “Ay Tanrıçası” ile ilgili *atribü*lerin varlığı bilinmektedir. Çok yönlü olan Artemis'e “Deniz Tanrıçası ve Atların Efendisi” sıfatları da yakıştırılmıştır⁶⁷.

Ephesos kutsal alanı şehrin dışında, Selinus Nehri'nin aktığı yerde bulunmaktadır. Tapınak, antik dünyanın yedi harikasından biri olarak tanınmaktadır⁶⁸. Sparta ile karşılaştırıldığında Ephesos ile ilgili antik kaynaklarda pek çok bilgi bulunmaktadır⁶⁹. Ünlü Ephesos Artemis Tapınağı'nın büyüklüğünden, Ephesos *polis*inin saygınlığından ve orada yaşayan tanrıçanın şöhretinden dolayı bütün şehirler Ephesos Artemis'ine tapıyordu⁷⁰. Pausanias, Ephesos kültürünün uzun varlığına dikkat çekmekte ve Ephesos'taki bu alanının Amazonlar tarafından Atina ve Theseus'a karşı seferleri sırasında kurulduğunu belirtmektedir⁷¹. Strabon'a göre kutsal alanın yeri, bir Ion kolonisi olması veya Amazonlar için kutsal bir yer olması nedeniyle değil, Artemis ve Apollon'un doğduğu yer olması nedeniyle önem taşıyordu⁷². Hem Athenaeus hem de Strabon, bu alanı kuran kişinin bir yaban domuzunu öldürmesi ile ilgili hikâyeyi anlatmaktadır⁷³. Bu hikâyeye Brauron'daki ayıyla ilgili hikâyeye paralellikler gösteriyor. Her iki tapınakta da hiçbir gazaba maruz kalmayacağından emin olmak için tanrıçanın yatıştırılması gerekmiştir⁷⁴. Artemis Ephesia kutsal alanının önemli bir rol oynadığı iki antik eser, Ephesoslu Xenophon'un *Ephesiaka*'sı⁷⁵ ve Achilles Tatius'un *Leukippe ve Kleitophon*'udur. Ephesos Artemis Tapınağı'nda yapılan kazı çalışmalarında

A Solution to the Enigma of the 'Breasts"', in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologisches Institut, Vienna 2001, s. 135.

65 S. P. Morris, “a.g.m.” s. 135.

66 W. Burkert, *Greek Religion, Archaic and Classical*, trans. J. Raffan, Oxford and Cambridge Blackwell 1985, s. 149.

67 Çelgin, *a.g.e.* 44-45.

68 Y. Albayrak, *a.g.e.* s. 96.

69 Xenophon, *Anabasis*, 5.3.8, Callimachus, *Hymn to Artemis*, 237-250), Strabon, *a.g.e.* 14.1.3 ve Pausanias, *a.g.e.* 7.6.2 gibi yazarlar kutsal alanın kuruluş mitlerini ve kültürünü anlatırlar.

70 Pausanias, *a.g.e.* 4.31.8; S. Skartmintzos, “a.g.m.”, s. 269.

71 Nitekim Amazonlar bu kutsal alanın çok eski olduğunu gösteren bir heykeli adadılar. Pausanias, kutsal alanı eskiden beri bildikleri Thermodonlu kadınların hem bu olayda hem de Herakles'ten kaçtıklarında Ephesos tanrıçasına kurban kestiklerinden söz etmektedir. Pausanias aynı zamanda kutsal alanın Amazonlar tarafından değil, bir yerli olan Koressos ile şehre adını veren Cayster nehrinin oğlu olduğu düşünülen Ephesos tarafından kurulduğunu da belirtmektedir Pausanias, *Description of Greece*, 7.2.6-7.

72 Strabon, *a.g.e.* 14.1.20.

73 Athenaeus, *Deipnosophistai* 361c-e; Strabon, *a.g.e.* 14.1.

74 Brauron Ayı ritüeli adına detaylı bilgi için bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* 240-250.

75 Ephesoslu Xenophon'un hikayesi Ephesos'ta başlayıp bitiyor ve uydurulmuş karakterler, aksiyon ve macera içeriyor. Bkz. J. Henderson, (ed.), *Longus: Daphnis and Chloe. Xenophon of Ephesus: Anthia and Habrocomes*, Loeb Classical library, Harvard University Press 2009, introduction. Ayrıca, yazarın romanı üç ayrı isimle bilinmektedir: *Ephesiaka*, *Ephesos Masalı* ve *Anthia ve Habrocomes*.

elde edilen buluntular, Artemis Ephesia'nın kültü ve doğasıyla ilgilidir⁷⁶.

Ephesos sikkeleri Artemis Tapınağı'nın resimlerini göstermekte ve Ephesosluların toplumsal dini kimliğinin amblemleri olarak hizmet etmektedirler. Ephesos sikkelerinin önemi, Ephesos'un antik çağda "Asya'nın bankası" olarak tanımlanmasıyla daha da belirginleşmiştir⁷⁷. Nitekim Aristophanes, zaten Ephesos tapınağını 'tamamen altın ev' olarak tanımlamıştır⁷⁸. Ephesos Artemision kazı alanından çıkartılan altın ve elektron nesnelere arasından⁷⁹ basit bir tabakadan kesilmiş, MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenebilen altın aplikler çoğunluktadır⁸⁰. Bireysel apliklerin bunların kült imgesinin dekorasyonlarını veya ritüel giysilerin sunularını temsil eden nesnelere olduğu tespit edilmiştir⁸¹. Oturmuş ve ayakta olan altın ve elektron figürinler, kadın ve muhtemelen tanrıçanın temsili olarak yorumlanmaktadır⁸². Ephesos sikkelerinin arka yüzlerinde *Artemis Ephesia*'nın kült heykeli tasvir edilmektedir. Kült heykeli etrafında tanrıçanın isminin yazıldığı *lejanlar*⁸³ ve jeton, bilet, sikke ya da açılış için verilen bir ödül olarak kullanılan *tessera* (τέσσερα) (mozaik) üzerinde betimlenen Artemis kült heykeli dikkatleri çekmektedir⁸⁴.

Tanrıçanın rahipler heyetine, *Naubatountes* (Ναουπάτουντες) yani gemiye binenler adı verilmiştir⁸⁵. Tapınakta çalışan hadım rahiplerin organizasyonu ve külte dair Anadolu unsurları görülmektedir. Tapınağın yöneticileri konusunda yapılan araştırmalar ve antik kaynaklar, ulu rahiplerin varlığına işaret etmektedir⁸⁶. Antik kaynaklarda bu rahiplerin hadım olup olmadığı tartışmalı olsa da adlarının *Megabyzos* olduğu bilinmektedir⁸⁷. Ephesos'un

76 Detaylı bilgi için bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* s. 18-30, 119 vd.

77 Aelian, *Varia Historia* 3.26. MÖ 5.yy.Tegea yazıtlarından biri de tapınağın banka olarak rolünden bahsetmektedir, bkz. IG V.2 159/IPArk no 1. içinde R. M. Leger, *a.g.e.* s. 128.

78 Aristophanes, *Clouds*, 599-60.

79 A. M. Pülz, and B. Buhler, "Die Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos Studien zur Typologie und Technik", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, 75, 2006, s. 219.

80 A. M. Pülz, "Zur Interpretation von Motiven: Die Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologisches Institut, Vienna 2001, s. 231.

81 M. Melcher, M., et al. "Investigation of ancient gold objects from Artemision at Ephesus using portable μ -XRF", *ArchéoSciences*, 33, 2009, s. 170.

82 Muhtemelen 7. yüzyılın ikinci yarısına aittirler. Bkz. D. G. Hogarth, *Excavations at Ephesus. The Archaic Artemisia*, British Museum, London 1908, s. 94-95; B. Bühler, B. ve A. M. Pülz, "Die Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos und ihre Herstellun", in U. Muss (ed.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtums* Phoibos Verlag, Vienna 2008, s. 172 figür, 140, 141.

83 BMC. *The British Museum A Catalogue Of The Greek Coins Of Ionia*, Edited by Reginald Stuart Poole, L. L. D., London 1892, s. 47-115.

84 Artemis betimli *tesserae*, tanrıça adına düzenlenen *Artemisia* ya da *Ephesia* yarışmaları ile ilgili olarak basıldığı ve bunlara giriş bileti niteliğinde kullanıldığı düşünülmektedir. Bkz. Onur Gülbay ve Hasan Kireç, *Efes Kurşun Tesseraeları*, Esen Ofset Matbaacılık, İstanbul 2008, 13-35; G. A. Yazıcı- H. Üreten, "a.g.m.", s. 462.

85 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 45.

86 J. O. Smith, "The high priests of the temple of Artemis at Ephesus", in E. Lane and M.J. Vermaseren (eds.), *Cybele, Attis and related cults*, 1996, s. 323.

87 Xenophon, *Anabasis*, 5.3.6-5.3.9; Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, 2.6.51; Strabon, *a.g.e.* 14. 1.23; Pliny, *Natural History*, 35.36.39; 35.40.131-132 ve Plautus, *Bacchides*, II.307-308; G. Çelgin, *a.g.e.* s. 44-47.

Pers hâkimiyeti sırasında tapınakta hadımların rahip olarak görev yapması ve *Megabyzos* olarak bilinmeleri, Ephesos'taki kültün Hellen Avcı Artemis'ten ziyade Phrygialı ana tanrıça Kybele kültüyle ilgili olduğu varsayımına yol açmıştır⁸⁸. Ephesos Artemis Kutsal Alanı'nda bulunan fildişi ve kemik buluntuları arasındaki insan heykelcikleri, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından ya da 6. yüzyılın ilk yarısından kalma *Megabyzos*'lara ait olduğu düşünülmektedir⁸⁹. Tapınakta hizmet eden kızlara yani rahibelere, bazı kaynaklarda "kral arı"⁹⁰ olarak anılan ve bu unvanın bir çeşit lideri işaret edebilen "Esseniler"⁹¹ aksine, "Μέλισσαι" *Melissalar*- Arılar⁹² deniyordu. Bu rahibeler, eski, yeni, acemi ve ücretli olarak isimlendirilmişlerdir⁹³. Tanrıça kült heykelinin dekorasyonundan sorumlu olan diğer kadın gruplarından da (*Χοσμοφόροι, Κοσμητεῖραι, Χρυσοφόροι*) bahsedilmektedir. Kültün bilinen en eski rahibesi Hippo adlı bir kadındır⁹⁴ ve Pomponia Faustina adlı rahibeye adanan tapınak, onu kalıtsal bir makam olan Artemis'in rahibesi olduğunu göstermektedir⁹⁵. Artemis rahibelerinin bakire oldukları ve yaşamlarını tanrıçaya adadıkları bilinmesine rağmen bu rahibenin hem hizmetinden hem de kocasından bahsedilmektedir. Artemis'in rahibesi olarak görevini yerine getirdikten sonra evlenmiş ancak hâlâ Artemis'in rahibesi olarak anılmış olduğu düşünülmektedir⁹⁶.

Yalnızca Anadolu'daki elliden fazla kentin sikkelerinde Artemis Ephesia'nın resimleri yer almakta ve Roma İmparatorluğu'nun çoğu bölgesinde Ephesos tanrıçasına adanmış kültler bulunmaktadır⁹⁷. MÖ 295'e kadar Ephesos sikkelerindeki kutsal hayvan olan arı, Artemis'in sembolü ve tipik Ephesos Artemis sikke örneği olarak düşünülmektedir⁹⁸ (Res.

-
- 88 M. Bennett, *Religious Cults Associated With the Amazons*, New York, Cambridge University Press 1912, s. 35. Ancak pek çok bilim insanı bu kelimenin Farsça lider anlamına gelen "megabazus" kelimesinden kaynaklandığını düşünüyor. Bu rahipler Ephesoslu da olmayabilir. Bkz. J. N. Bremmer, *Priestly personnel of the Ephesian Artemision: Anatolian, Persian, Greek and Roman aspects*, unpublished PhD thesis, University of Groningen 2008, s. 5; S. Skarmintzoos, "a.g.m", s. 270.
- 89 U. Muss, "Elfenbein und Bein aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis, Gestalt und Ritual eines Heiligtum*, Phoibos Verlag, Vienna 2008, s. 104; figür 58a, 58b ve 59a, 59b.
- 90 D. Frayer-Griggs, "The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis," *Harvard Theological Review* 106, 2013 s, 468.
- 91 Pausanias, *a.g.e.* VIII. 13. 1; J. N. Bremmer, *a.g.e.* s. 16.
- 92 Frayer-Griggs, *Harvard Theological Review* 106, 2013, s. 468.
- 93 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 47.
- 94 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 45.
- 95 J. T. Wood, *a.g.e.* Appendix 7, 15.
- 96 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 132.
- 97 G. M. Rogers, *The mysteries of Artemis of Ephesos: cult, polis, and change in the Graeco-Roman world*, New Haven (Connecticut) and London: Yale University Press 2012, s. 6.
- 98 M. M. Parvis, "Archaeology and St. Paul's Journeys in Greek Lands: Ephesus", *The Biblical Archaeologist*, 8 (3), 1945, s. 64. Aslında 7. ve 6. yy sikke örneklerinde geyik, fok, aslan, at, keçi, kartal veya grifon kafaları, horoz, boğa ve arılar Artemis sembolü olarak bilinmektedir ve bu durum 4.-5. yy. kadar devam etmiştir. Head'in kataloğundan (1892) geyik ve arının daha önceki sikkelerde baskın olduğu görülmektedir. Örneğin, ön yüzünde arı, arka yüzünde geyik ve palmye ağacı bulunan Helenistik döneme ait sikkeler tanrıça temsilleridir. MÖ 3. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Ephesos sikkelerindeki Artemis'in başı, ön yüzdeki arının yerini, geyik protomunun tersi olan avuç içi ile değiştirmiştir. Bkz. F. E. Brenk, 'Artemis of Ephesos: An Avant Garde Goddess', *Kernos*, 11, 1998, s. 158-159. Arının tüm canlıların kurtarıcısı olarak görülmesi, Anadolu Hitit Telepinus mitosuna dayanmaktadır. Anadolu Ana Tanrıçasının mirası olan arılar, *Artemis Ephesia*'nın da kutsal hayvanıdır. Bkz. Fahri Işık, "Anadolulu Ephesos Üzerine", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* içinde, Ege Yayınları, İstanbul 2015, s. 324.

1).

Ephesos Artemisi'nin sembolü olarak şehrin sikkelerindeki arı sembolü, Atina müzelerindeki sergilere göre Ephesos (ὀπλίτης) *hoplit*lerinin kalkanlarında da bulunmaktadır⁹⁹. Charles Hogue, "Kültürel Entomoloji" başlıklı makalesinde, tanrıça Artemis'in "Mylytta, Ana veya Arıların tanrıçası" olarak da bilindiğini belirtmektedir. Arı resimleri sadece dekorasyon amaçlı değil aynı zamanda tılsım olarak da kullanılıyordu. Arının *hoplit* kalkanlarında bir savaş sembolü olarak görmemizin olası bir açıklaması, *hoplit* mızrağını "arı sokması" olarak gösteren alegoridir. Mızrak saldırılarının, hedefi sokan bir arı gibi hızlı ve doğru olması beklenmiş olmalıdır. Daha geleneksel bir başka yorum ise *hoplitin* korunmak için arıların annesi Artemis'e güvendiğidir. Yani bir kalkan cihazı olarak arı, düşmanı uyaran ilahi bir tılsım olabilir. Bu bağlamda, kalkanı kullanan *hoplit*, "Tanrıça tarafından korunuyorum" ve "Eğer benimle yüzleşirsen iğneyi hissedeceksin" şekline düşünmüş olmalıdır ve buradaki iğne mızrağının ucudur¹⁰⁰. Atina'daki Amerikan Arkeoloji Okulu tarafından keşfedilen 5. yüzyıla ait kırmızı figürlü *lekythos*, arı sembollü bir *hopliti* ve ankerli bir *hopliti* (Herodotos tarafından tanımlanan bir sembol¹⁰¹) tasvir etmektedir; bu, Atina ile Ephesos arasındaki yakın bağın altını çiziyor gibi görünmektedir¹⁰².

Ancak Antik Hellenlerin balın mucizeye yakın özelliklerine inandıkları dikkate alındığında Artemis'in şifa veren bir tanrı olarak görüldüğü de söylenebilir. Bu, tıbbi bir tanrı olarak kabul edilen kardeşi Apollon'a bir benzetme olabilir¹⁰³. Nitekim Pythagoras'ın balın iyileştirici özelliğine olan inancı, bu tatlı maddenin antik dünyada mucizevi bir ilaç olarak görüldüğünü bize anlatmaktadır¹⁰⁴.

Tanrıça yaklaşık dört yüz yıl boyunca tasvir edilmiştir. Tasvirler MÖ 159-133 ve MÖ 133-67 dönemlerinde başlar ve Artemis sadece küçük bir figürdür. Tek figür olarak tanrıça, MÖ 87-84'ten itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁰⁵. İmparatorluk döneminde Artemis, Roma imparatorunun yanında tasvir edilmiştir¹⁰⁶. Artemis imgesi ya Ephesos'taki kült heykelinin ya da omzundaki ok kılıfından yay veya ok çeken avcı Artemis'in ya da bir geyik eşliğindeki tasviridir¹⁰⁷. Eğer Artemis'in kendisi tasvir edilmemişse, geyiği

99 S. Skarmintzos, "a.g.m", s. 270. Yabani arılar muhtemelen tarih öncesi döneme ait antik totem figürünün (ξόανο) üzerinde yaşıyorlardı ve inananlar tarafından kutsal sayılıyor ve rahatsız edilmemeleri gerekiyordu. Bombus arıları olarak da bilinen yabani arılar yan yana *mastoeideis* yani dişi göğüslerine benzer kovanlar inşa ederler. Arı kovanları muhtemelen tarih öncesi kült heykelini kaplıyordu. Heykelin üzerinde oldukları için muhtemelen kutsal kabul edilirdi ve kimse onları rahatsız etmeye cesaret edemezdi ama Herostratus, tapınağı yaktığında kesinlikle yok oldular. Bkz. Valerius Maximus Memorable Doings and Sayings, VIII.14. 5. Tapınağın kundaklanmasından sonra heykeltıraşların Artemis heykeline antik ibadet nesnesini hatırlatan bir form vermiş olmaları muhtemeldir.

100 C. L. Hogue, "Cultural Entomology", *Annual Review of Entomology* 32, 1987, s. 181-199.

101 Herodotus, *Histories*, 9, 73.

102 S. Skarmintzos, "a.g.m", s. 271.

103 T. J. Haarhoff, "The Bees of Virgil", *Greece&Rome*, Vol. 7, No. 2, 1960, s. 155.

104 T. J. Haarhof, "a.g.m.", s. 157.

105 R. Fleischer, *a.g.e.* s. 39-40.

106 R. Fleischer, *a.g.e.* s. 42; R. Strelan, *a.g.e.* s. 45.

107 B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Ionia*, London, 1892, s. 71-109. Kült heykeli adına detaylı bilgi için bkz. G. A. Yazıcı-H. Üreten, "a.g.m.", s. 458-459.

imparatorun kafasının arka tarafındaydı. Diğer bir varyasyon ise Artemis Ephesia yerine Tykhe'nin duvar tacıyla temsilidir. O, genel olarak şehrin ve refahının (τύχη) koruyucusu olarak bilinen tanrıdır¹⁰⁸. Ephesos heykelleri, sıkıntılı zamanlarda şehri koruma ve kurtarma yeteneğini simgeleyen bir duvar tacı takan bir tanrıçayı sembolize etmektedir. Tanrıçanın bu gücü, Lysimakhos'un, şehre karısı Arsinoe'nin adını vermesiyle de gösterilmiştir. Bu yeni isim ancak onun hükümdarlığı kadar sürdü ve yeni kurduğu kent kısa sürede Yeni Ephesos, kutsal alanın çevresi ise Eski Ephesos olarak anıldı¹⁰⁹.

Her ne kadar onun dışında tapınılan çok sayıda Olympos tanrısı ve çok sayıda başka tanrı ve tanrıça olsa da Ephesoslular için Artemis, *polisteki* en önemli tanrıydı. Artemis her şeyden önce *polis*in “vesayetçi tanrıçası”, *polis*in “kurucusu”, “ataların” tanrıçasıydı ve elle tutulur tezahürleriyle ünlüydü¹¹⁰. Ephesoslular onunla özel bir ilişkileri olduğunu iddia ediyordu.

Kentin hamisi Ephesos Artemisi'nin onuruna, Artemision ayı boyunca “Ephesia” adı verilen, hem küçük hem de büyük şenliklerle öne çıkan kutlamalar düzenlenirdi¹¹¹. Tanrıçanın bu ayda ve Ephesos yakınlarındaki Kenkhrios Irmağı yakınlarındaki Ortygia korusunda doğduğuna inanılmış¹¹² ve düzenlenen şenlikler, dini ve politik olmak üzere ikili karaktere sahip muhteşem şenlikler olmuştur. Bu festivaller, Ionia şehirleri ve aynı zamanda Hellas ile olan bağları güçlendirmeyi amaçlayan uluslararası bir organizasyon karakterine de sahiptir. Büyük Ephesia yarışmaları sırasında atletizm ve şiir yarışmalarının yanı sıra birçok şehrin temsilcilerinin çeşitli siyasi amaçlarla toplantıları da yapılmıştır. Artemis'in kutsal törenlerinden sorumlu yurttaş görevlileri, “Hestiatores” (ἑστιάτορες) (kutsal yemeklerden sorumlu) ve “Panegyristai” (πανηγυρισταί) (kült görevlileri) olarak ayrılıyordu. Artemis Ephesia kültü öncelikle Ephesos gençleriyle ilişkilendiriliyordu ve evli kadınların kutsal alanda bulunması yasaklanmıştı¹¹³.

Ephesos Artemis kültü, aralarında Lydialılar, Karialılar, Persler, Hellenler, Latinler ve Hristiyanların da bulunduğu birçok farklı hükümdardan etkilenmiştir. Tüm bu etkilerin sonucunda Ephesos Artemis'in dininin bazı yönleri ve eğilimleri değiştirilmiş veya terk edilmiştir¹¹⁴. Bu özellikler onun her şeyden önce şehir tanrıçası ve Ephesos'un koruyucusu olduğunu göstermektedir. Sikkelerin gösterdiğini doğrulayan bazı sınır

108 R. Fleischer, *a.g.e.* s. 973.

109 Strabon, *a.g.e.* 14.1.21; Krezüs'ün Tanrıça Artemis adına çok büyük bir tapınak inşa ettirmesi, tüm Krallığı'nı belirli bir Tanrıça inancı altında toplayarak bölgedeki dini inançları kontrol edebilmek için politik bir manevra olarak yorumlanır. Bkz. D. Knibbe, “Via Sacra Ephesica, New Aspects of the cult of Artemis Ephesia”, *Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture* (Ed. H. Koester), Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2004, s. 142-143.

110 Strabon, *a.g.e.* 4.1.4; Pilynius, *a.g.e.* 36.97.

111 S. Skarmitzos, “a.g.m.”, s. 269-270; G. Çelgin, *a.g.e.* s. 47.

112 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 47.

113 S. Skarmitzos, “a.g.m.”, s. 269-270.

114 Bu değişiklikler Strabon tarafından bahsedilmiştir. Bkz. Strabon, *a.g.e.* 14.1.23. Bunlar ayrıca Erken Roma Dönemi sikke ve heykel kalıntılarında da anlaşılmaktadır. Bkz. R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, E. J. Brill, Leiden 1973, s. 55-58, R. E. Oster, “a.g.m.”, s. 1701.

taşlarında hem Artemis'ten hem de Roma imparatorlarından (Augustus, Domitianus ve Traianus) bahsedilmektedir¹¹⁵. Ayrıca, Artemis Ephesia'ya ithafların yazılı olduğu mermer parçalarından bazıları, sınır taşları gibi kombinasyonlar olarak kabul edilmektedir. Artemis'in Ephesos'taki önemi İncil'de hala yaygın olarak bilinmektedir¹¹⁶: “*Tüm Asya'nın ve dünyanın taptığı büyük tanrıça Artemis'in tapınağı bir hiç sayılacak ve onun heybeti yok edilecek*”.

Artemis Ephesia Kültünde Kız Çocuklarının Geçiş Ayinleri

Artemis Ephesia kültüründe oldukça ünlü olan kız çocuklarının reşit olma sürecindeki ayinlerde üç aşama öne çıkmıştır: eğitim, evlilik ve annelik.

Ephesos kentinde kızlar için zorunlu olarak tanımlanan geçiş törenlerinin amacı onların eşlerini bulmalarını sağlamaktır¹¹⁷. Bu doğrultuda aldıkları eğitimin erkek çocukların eğitiminden farklı olsa da onlarınki ile yakından bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Sparta'da olduğu gibi yarışmalara erkekler kadar kızlar da katılmıştır. Ancak, Artemis kültü içinde kızların alacakları eğitimin şartları vardır. Onlar, öncelikle aristokrat ailelere mensup olmalı ve tanrıçanın hizmetkârları oldukları sürece bakire olmaları gerekmiştir¹¹⁸. Artemis tapınağına ait ve büyük tiyatrodan bulunan yazıtlarda bu yarışmalardan sıklıkla bahsedilmiştir¹¹⁹. Bu yazıtlardan biri, Büyük Ephesos Oyunları'nda bir koşu yarışının yapıldığını belirtmektedir. Bu, Aristophanes'in *Lysistrata*'sında yedi, on ve muhtemelen beş yaşlarındaki kızların geçiş töreninin bir parçası olarak farklı ritüellere katıldığını söylemesine çok benzemektedir. Bu yazıt hakkında yazılan notlarda bu yazıtın muhtemelen belediye yetkilileri tarafından Ephesoslu bir sporcunun anısına yazıldığı ileri sürülmektedir¹²⁰.

Kızların eğitim süresince, onların tıpkı erkek çocuklarınınki gibi kıyafetleri olduğu bilinmektedir. Nitekim Ephesoslu Ksenophon, *Ephesiaka* adlı eserinde genç kız Anthia'ı, avcı gibi giyinmiş olarak tasvir etmekte ve Knibbe ve Langmann da bu giysisinin bir çeşit üniforma olduğunu öne sürmektedir¹²¹. Bu üniforma kısa mor bir *khiton*dan oluşmakta olup, kızlar bir *nebris* yani yay ve ok taşımakta ve yanlarında köpekler yürümekteydi. Bu çeşit

115 Bu sınır taşları R. Meriç; R. Merkelbach; J. Nollé ve S. Şahin, *Die Inschriften von Ephesos. Teil 7.2: Nr. 3501-5115 (Repertorium)*, Habelt, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien Bd. 17.2, Bonn 1981 içinde 3501-3512 numaraları ile toplanmıştır. Ayrıca bkz. D. Knibbe; R. Meriç ve R. Merkelbach, “Der Grundbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 33, 1979, s. 139-47.

116 Bible, *Acts of the Apostles* 19.27. Bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* s. 136.

117 Ephesos'taki geçiş ayinlerinin ilk ve en kapsamlı tanımlaması Romalı asker C. Vibius Salutaris tarafından yazılmıştır. Bkz. F. Hueber, *Ephesos: gebaute Geschichte*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1997, s. 31; R. M. Leger, *a.g.e.* 245.

118 Ephesoslu Ksenophon, Anthia'nın 'her zamanki gibi tanrıça kültüne hizmet etmeye gittiğini' belirtir. Bkz. *a.g.e.* 1.5.1,

119 J. T. Wood, *Discoveries at Ephesus, including the site and remains of the great temple of Diana* (London: Longmans, Green, and Co. 1877, Appendix 3; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 130.

120 Aristophanes, *Lysistrata*, 641-647; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 131.

121 Xenophon of Ephesus, *a.g.e.*; D. Knibbe ve G. Langmann, *Via Sacra Ephesiaca I*, Schindler, Vienna 1993, s.

bir donanımın kızların aldığı eğitimin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir¹²².

Artemis'in festivallerinde dansın önemli bir unsur olduğu gerçeği¹²³, bizleri, kız çocuklarının geçiş ayın eğitimlerinde de dansın önemine yönlendirmektedir. Nitekim bu eğitim içinde etkin rol oynayan dansın kökeni mitolojide Amazonlara kadar uzanmaktadır. Kallimakhos'a göre Amazonlar Ephesos'taki bir meşe ağacının altına bir heykel dikmişlerdir. Kraliçeleri Hippo, tanrıçaya tapınmanın bir parçası olan ayinleri yönetmiştir. Amazonlar tanrıça heykelinin etrafında savaş dansı yaparken kalkanlarla zırhlar içinde ve yine koronun etrafında bir daire şeklinde dans etmişlerdir¹²⁴. Amazonların Ephesos'ta Artemis kültünü kurmasıyla ilgili efsanevi hikâye, tanrıçaya tapınmada hangi unsurların rol oynadığı konusunda kısmen gerçeği yansıtmaktadır.

Özellikle tanrıça onuruna yapılan dansların, ritüellerin ve Artemis'e tapınmanın bir parçası olduğu Brauron ve Sparta gibi diğer kutsal alanlara bakıldığında, Artemis kutsal alanında düzenli olarak dansların yapıldığı muhtemeldir¹²⁵. Nilsson'a göre Artemis'in rahibeleri dansları bizzat yapanlardı¹²⁶. Nilsson'un faydalandığı Autokrates'in, *Tympanistai* isimli eserinde bu varsayım, netlik kazanmıştır: *Lidya'nın kızları olan tatlı bakireler, Ephesos'taki Güzel Artemis tapınağında spor yaparken ve hafifçe sıçrayıp ellerini çırparken, zıplayan, kuyruksallayan gibi şimdi kalçalarının üzerine çöküp tekrar yukarı fırlıyorlar*¹²⁷. Artemis'e İlahi adlı eserinde Kallimakhos, bu dansların tanrıça için yıllık bir onur gibi görüldüğünü anlatır. Eğer kızlar dans etmeyi ret ederse, Artemis tarafından cezalandırıldığını da ekler: *Kimsenin [Artemis'in] yıllık dansından kaçınmasına izin vermeyin; çünkü sunağın etrafında dans etmeyi reddetmesi Hippo için gözyaşına sebep oldu*¹²⁸. Yukarıda da belirtildiği gibi Kallimakhos, kutsal alanın kuruluş hikâyesinde bunu Amazonların yaptığı silah dansı olarak yorumlamıştır¹²⁹. Böylece Artemis kült dansları, Ephesoslular için büyük önem taşıyan ve her yıl hatırlanarak ve yeniden canlandırılarak yaşatılması gereken yurttaş kimliğinin bir parçası olarak görülebilir.

Artemis, bekâr tanrıça olmasına rağmen, kanuni yolla kurulan aşkı hoş görmüş hatta evliliği himayesine almıştır¹³⁰. Evlilik konulu ritüeller sırasında, *Artemisia* genç kadınlar için en önemli festivaldi. Kızlar, Artemis kutsal alanına doğru ilerlerken, evlenme çağındaki kızların amacı evlenecekleri bir koca aramaktı. Genç kadınların eşleriyle, genç erkeklerin ise gelinleriyle tanışmasına olanak sağlayan bu ritüellerde müzik ve dansın

122 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 263.

123 S. Lonsdale, *a.g.e.* s. 171.

124 Callimachus, *Hymn to Artemis*, 238-248.

125 Sparta ve Brauron'daki eğitimde dans adına detaylı bilgi için bkz R. M. Leger, *a.g.e.* 5.2.1, 5.2.3.

126 *Αὐτοκράτης ἐν Τυμπανισταῖς: οἷα παίζουσιν φίλαι παρθένοι Λυδῶν κόραι κοῦφα πηδῶσαι κόμαν, κἀνακροῦσαι χεροῖν, Ἐφεσίαν παρ' Ἀρτεμιν καλλίσταν, καὶ τοῖν ἰσχύοιν τὸ μὲν κάτω τὸ δ' αὖ εἰς ἄνω ἐξάιρουσα, οἷα κίγκλος ἄλλεται.* Nilsson, bu varsayımını Aelians'ın *De Natura Animalium*'una dayandırdı ve o da kendi açıklamasını Autokrates'in *Tympanistai*'sine dayandırdı. Bkz. M. P. Nilsson, *Griechische Feste von Religioser Bedeutung; mit ausschluß der Attischen* Leipzig: B.G. Teubner, 1957, s. 246.

127 *Aelian, De Natura Animalium- On Animals 12. 9*, trans. A. F. Scholfield. Türkçe çeviri, çalışmanın yazarı tarafından yapılmıştır.

128 Callimachus, *Hymn to Artemis*, 270ff.

129 Callimachus, *Hymn to Artemis*, 238ff.

130 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 16.

önemi büyüktü¹³¹. Festival, yakın ve uzak bölgelerden gelen ailelerin evlilikleri ayarlaması nedeniyle güçlü bir sosyal işleve sahip olmuştur¹³². Genç erkekler ve kadınlar tapınağa giden bir geçit törenine katılmak zorundaydı ve bir evlilik ayarlandıktan sonra Artemis'e bir kurban sunularak kutsanması gerekiyordu¹³³. Bu durum en güzel, Ephesoslu Ksenophon'un, Anthia ve Habrocomes'in düğünü hakkında da yazdıkları ile açıklanabilir: *Düğünler, gece boyu şenliklerle ve tanrıçaya birçok kurban sunularak kutlanırdı. Bunlar yapıldıktan sonra kıza meşalelerle gelin odasına kadar eşlik edilirdi. Sonrasında, gelin ilahisi söylenerek ve dualar okunarak gelin içeri alınır ve yatağa yatırıldı*¹³⁴.

Bakireleri Artemis tapınağına doğru yönlendiren Anthia'nın hikâyesinde kalabalığın, Artemis'i onurlandırdığı gibi onu da onurlandırdığı belirtilmiştir¹³⁵. Onları meşaleler, sepetler ve tütsüler takip etmiş; arkalarında da atlar, köpekler ve av malzemeleri bulunmuştur. *Ephesiaka*'sındaki kızlar onu takip eder ve Anthia şu şekilde anlatılır: *Dizine kadar uzanan mor bir tunik giymişti, kuşakla tutturulmuş ve kollarına kadar bollaşmıştı, üzerinde açık kahverengi bir deri vardı, üzerine bir sadak iliştilmişti ve silahlar için oklar vardı; cirit taşıyordu ve onu köpekler takip ediyordu. Ephesoslular onu çoğu zaman kutsal alanda gördüklerinde ona Artemis diye tapınıyorlardı...*¹³⁶

Diğer şehirlerde olduğu gibi Ephesos'ta da Artemis'e genç kadın ve kızlar tarafından kıyafet hediyeleri veriliyordu¹³⁷. Sunulan giysiler arasında sandaletler, saç bantları, bir elbisenin basit kıvrımları, aynı zamanda tef ve oyuncak bebekler de vardı. Bu gelenek, Hipokrates tarafından açıklanmaktadır. Adet düzensizliği çeken kızlar delirebilir ve Artemis'e tercihen en değerli parçaları olan bir kıyafetlerini adak olarak getirmeleri tavsiye edilir¹³⁸. Nitekim Artemis gelinlerin ve eşlerinin koruyucusuydu ve giysiler ona, onun iyiliğini umarak ya da mutlu bir evlilik için teşekkür olarak teklif ediliyordu.

Ephesos kentinde Artemis'e sunulan kıyafetler, Sardeis'teki Artemis tapınağına gönderilirdi. Bu uygulamayı anlatan bir yazıtta, Ephesos şehrinde Sardeis'e Artemis için *khiton* taşıyan bir elçi ve yukarıda bahsedilen her türlü malzemeden yapılmış takılardan oluşan pahalı hediyeler gönderildiği yazılmaktadır. Bu yazıt sadece kült uygulamasına ilişkin

131 C. R. Thomas, "At Home in the City of Artemis: Religion in Ephesos in the Literary Imagination of the Roman Period", in H. Koester (ed.), *Ephesos, Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture* Valley Forge, Trinity Press International, Pennsylvania 1995, 85-86; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 269.

132 R. Strelan, *a.g.e.* s. 58.

133 Xenophon, of Ephesus, *a.g.e.* 1.2- 3; 1.8.1; C. R. Thomas, "a.g.m.", s. 85-86.

134 Xenophon, of Ephesus, *a.g.e.* 1.8.1.

135 Xenophon of Ephesus, *a.g.e.* 1.2.

136 Xenophon of Ephesus, *a.g.e.* 1.2.6-7. *χιτὸν ἀλουργής, ζωστὸς εἰς γόνυ, μέχρι βραχιόνων καθειμένος, νεβρίς περικειμένη, γωρυτὸς ἀνημμένος, τόξα, ἄκοντες φερόμενοι, κύνες ἐπόμενοι. Πολλάκις αὐτὴν ἐπὶ τοῦ τεμένους ἰδόντες Ἐφέσιοι προσεκύνησαν ὡς Ἄρτεμιν. Καὶ τότε οὖν ὀφθείσης ἀνεβόησε τὸ πλῆθος, καὶ ἦσαν ποικίλαι παρὰ τῶν θεωμένων φωναί, τῶν μὲν ὑπ' ἐκπλήξεως τὴν θεὸν εἶναι λεγόντων, τῶν δὲ ἄλλην τιὰ ὑπὸ τῆς θεοῦ περιποιημένην.*

137 *Greek Anthology*, 1.6.270-274; F. Sokolowski "a.g.m.", s. 428.

138 Hippocrates, R. Flemming and Ann Ellis Hanson, "Hippocrates, 'Peri Partheniôn', Diseases of Young Girls", (Trans. Rebecca Flemming and Ann Ellis Hanson), *Early Science and Medicine*, Vol. 3, No. 3, Brill 1998, s. 251; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 268.

ayrıntıları göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Ephesos kültürünün etkili olduğu alanları da açıklıyor¹³⁹. Bu, hem Brauron'da hem de Ephesos'ta bilinen, tekrarlanan bir faaliyettir. Kadın giyim eşyalarının, daha da önemlisi kemerlerin sunulduğu, her iki kutsal alandaki buluntulardan da bilinmektedir¹⁴⁰. Örneğin, bronz buluntuların en karakteristiklerinden biri, Erken Arkaik Artemision'da bulunan, tamamen metalden yapılmış kemerlerdir¹⁴¹. Bu kemerlerin işlevi veya önemi hakkında çok az şey bilinmesine karşın Artemis Ephesia kült heykelinin de kemerle temsil edildiğini düşününce, onların işlevlerini tahmin etmek mümkündür. Bu doğrultuda, onlar, kadınların evlilik vesilesiyle veya başarılı bir doğum yaptıktan sonra tanrıçaya şükran amaçlı adadıkları nesnelere başındadır demek yanlış olmayacaktır¹⁴².

Evlendikten sonra kadınlar resmi olarak kadınlığa adım atmakta ve yetişkin olmaktadır. Bu durum bazı olasılıkların değişmesine neden olmuş, çünkü evli kadınların yalnızca erkeklere ve bakirelere açık olan Artemis tapınağına girmesi artık imkânsızlaşmıştır. Eğer herhangi bir kadın oraya girse cezası ölüm olmuştur. Tapınağın yanı sıra tapınağın arkasındaki koruya da kadınların girmesi yasaklanmıştır. Koruya yalnızca saf bakireler girebilmiş ve giren kişinin bakire olup olmadığını test etmek için mağaranın giriş kapılarında küçük bir yol boyunca *syrixler* (σύριγγ) ((borular) asılmıştır. Pan'ın bu boruları Ephesos'ta adadığına ve daha sonra bu alanı bakire kültürünün önemli bir varlığı olan Artemis'e devrettiğine inanılmaktadır¹⁴³.

Artemis, yetiştirici özelliği ile çocuklara mutlu bir büyüme temin etmektedir. Bu bağlamda, doğum yapmış kadınlar onun korumasına girmektedirler. Nitekim Artemis, bir doğum tanrıçası olarak da kabul görmektedir. Antik kaynaklar, Artemis'in bu sıfatına işaret etmektedir. Örneğin, Artemis, annesi Leto'ya kardeşi Apollon'u doğururken yardım etmiştir¹⁴⁴. Ayrıca, Artemis'in kentlere sadece kadınlar doğum adına onu yardıma çağırdukları zaman gittiği bilinmektedir¹⁴⁵. Bu özelliği ile bilinen Artemis, "doğumlara nezaret eden", "çabuk doğurtan", "doğum ağrılarını hafifleten", "doğum ağrılarından kurtaran" ve "doğum yapanlara yardım eden" gibi epithetlere sahiptir¹⁴⁶.

Ayrıca, Hellen Artemis'i bir doğum tanrıçası olarak kabul edilse de ve kadınları korumasına almış olsa da nihayetinde bakire olma özelliğine sahiptir. Ancak Anadolu Artemis'i olan Ephesia, annelik özelliğinin net bir şekilde öne çıkması ile ondan

139 D. Knibbe, "Ein religiöser Frevel und seine Sühne. Ein Todesurteil hellenistischer Zeit aus Ephesos", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 46, 1961-1963, s. 175-82; R. M. Leger, *a.g.e.* s. 268-269.

140 Detaylı bilgi için bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* s. 18-30; 82-94.

141 G. Klebinder, "Bronzegürtel aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologischen Instituts, Vienna 2001, s. 121.

142 R. M. Leger, *a.g.e.* s. 123.

143 Achilles Tatiüs, *Leukippe ve Kleitophon*, 8. 6. Ancak Köle kadınlar, efendilerine karşı bir şikâyetleri olması durumunda tapınağa sığınabilirlerdi. Bkz. Achilles Tatiüs, *a.g.e.* 7.13. Köle bir kadının tanrıçaya dua etmesine izin verildi ve şehir yetkilileri onunla efendisi arasında hakemlik yaptı. Bkz. R. M. Leger, *a.g.e.* s. 269.

144 G. elgin, *a.g.e.* s. 17-18.

145 Kallimakhos, *Hymnos*, Eis, Art. 20.

146 G. Çelgin, *a.g.e.* s. 18.

ayrılmaktadır. Göğüslerinin çokluğundan ötürü “Çok Göğüslü Artemis”, yani *Artemis Polymastos* (πολύμαστός) adını almış ve dolayısıyla bereketi, verimi ve bolluğu temsil etmiştir¹⁴⁷.

Hamile kadınlar, şanslı doğumun ardından tanrıçaya giysi, sandalet, kemer, toka gibi hediyeler sunarak ona şükranlarını göstermek istemişlerdir. Bu uygulama Artemis Ephesia'nın bereket tanrıçası olduğunun bir başka göstergesidir. Nitekim ölümden, doğumda ve kadınlık gizemlerinde Artemis, yardım etmek ve kurtarmak için tehlikeli ve yaşamı tehdit eden koşullarda oradaydı. Hatta bu durum, ölümlerin onları doğuran annelerin, yani tanrıların annesine, dönmesine kadar varabilirdi¹⁴⁸.

Ne yazık ki annelerin ibadetini daha ayrıntılı olarak anlatan birincil Ephesos kaynakları ya da onların toplumdaki görevlerini anlatan kaynaklar mevcut değildir. Ancak Atina, Sparta ve Brauron gibi diğer Hellen şehirleri hakkında bilgi sahibi olduğumuzda, doğum yapmanın bir kadının yapabileceği en önemli şeylerden biri olduğunu varsaymak mümkündür.

Sonuç

Antik Çağ'da oldukça yaygın bir kült alanına sahip olan Tanrıça Artemis, Hellen ve Anadolu toplumlarında farklı şekilde algılanmıştır. Anadolu Artemis'inin aslında yerel tanrıçanın adının değiştirilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Kybele'nin özellikleri ile tanınan tanrıça, doğurganlık ve verimlilik özellikleri ile daha çok ön plandadır. Hellen karakterine de sahip tanrıçanın bekâret özelliğinin yanı sıra kentin ve çocukların koruyuculuğu ve ay tanrıçası olma gibi özellikleri de bulunmaktadır. Nitekim kültür mozaigini içinde barındıran Anadolu Artemis'inin en tanınmış olanı Ephesos'taki tanrıçadır.

Doğum tanrıçası ve kentin koruyucusu özellikleri ön planda olan Artemis Ephesia oldukça geniş kitlelere hitap etmiştir. Antik kaynakların sıklıkla yer verdiği kutsal alan ve tapınağı, tanrıçanın Anadolu'daki önemini vurgular niteliktedir. Kültür hizmet eden rahipler ve rahibeler adlarının hakkını verecek kadar hizmet etmiş olmalı. Tanrıçanın Hellen özelliği olan bekâret ise onlarda aranan ilk şarttır. Tanrıça onuruna düzenlenen festivallerde dans, müzik ve yarışmalar oldukça dikkat çekici olmuştur. Tanrıçanın tasvirleri sikkeler üzerinde sıklıkla yer almış ve en bilinen tasvir arı olmuştur. Arı sembolünün, *hoplit* kalkanlarında da yer almış olması, tanrıçanın asker eğitimindeki önemine de işaret etmektedir.

Antik Çağ'ın çocuklarının eğitilmesinde önemli rol oynayan geçiş ayinleri onları hayata hazırlamıştır. Toplumda onlar için belirlenmiş rollere hazırlık niteliği taşıyan bu ayinlerde kız çocuklarının aldığı eğitimin başında Tanrıça Artemis bulunmuştur. Hellas ankarasında Sparta ve Brauron; Anadolu'da ise Ephesos bunun en güzel örneklerini gözler önüne sermektedir. Evlilik öncesi aldıkları eğitimin temel araçları dini festivallerdeki müzik, dans ve yarışmalardır. Böylelikle evliliğe hazırlanan genç kızlar, yine festivallerde uygun eş bulmak için tanrıça onuruna görev almışlardır. Kadının tek amacının uygun eş bulmak ve

147 a.g.e. s. 43-44.

148 R. Strelan, a.g.e. s. 84.

çocuk doğurmak olduğu Hellen toplumu etkisi Anadolu'da da aynen devam etmiştir. Anne olan kadınların Artemis'e olan şükranları ve adadıkları eşyalar buluntularca doğrulansa da tanrıçanın korumacılığı ve kültü içindeki evli kadınların faaliyetleri bilinmemektedir. Nitekim Artemis Ephesia'nın Anadolu tanrıçası Kybele özelliklerinin ağır basması gerçeği anlaşılan bir gerçek gibi görünse de tanrıçanın annelik sıfatındaki rolünü doğrulayan buluntular yeterli değildir. Bu gerçeğin doğrulanması adına yapılacak çalışmalarda elde edilecek arkeolojik buluntular bu açığı giderecektir.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

Achilles Tatiüs. *Leucippe and Clitophon*. (Trans. S. Gaselee), Loeb Classical Library 45. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.

Aeschylus. Aeschylus, (Trans. Herbert Weir Smyth), Ph. D. in two volumes. 2. *Suppliant Women*. Herbert Weir Smyth, Ph. D. Cambridge, MA. Harvard University Press, 1926.

Aelian, *De Natura Animalium- On Animals, Varia Historia*, Loeb Classical Library.

Alkman, *Partheneion*, (Trans. G. Nagy (<https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5294>)). Alcman: The Parthenion. Edited by D. L. Page, Oxford: 1951.

Aristaenetus, *Erotic Letters*. (Ed. David Konstan and Johan C. Thom), Atlanta, 2014.

Aristophanes. *Lysistrata. The Acharnians. The Clouds*, (Trans. A. H. Sommerstein), Penguin Classics, Harmondsworth: Penguin, 1973.

Athenaeus, *The Deipnosophists. or Banquet Of The Learned Of Athenaeus*, London. (Trans. Henry G. Bohn), York Street, Covent Garden, 1854.

Callimachus, Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus, (Trans. Mair, A. W. & G. R.), Loeb Classical Library Volume 129. London: William Heinemann, 1921.

Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*. (Trans. R. D. Hicks). Cambridge. Harvard University Press. 1972.

Euripides, *Hippolytus, Iphigeneia in Aulis*, (Trans. David Kovacs), Loeb Classical Library, 1945.

Herodotus, *Histories*, (Trans. A. D. Godley), Cambridge, Mass.- London, Loeb Classical Library, 1920.

Hippocrates, *Peri Partheniôn*, (Trans. R. Fleming , [A. E. Hanson](#)), 1998.

Homeric *Hymns*, (Trans. Hugh G. Evelyn-White), Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1914.

Homer, *İlyada, Odysseia*, (Çev. Azra Erhat ve A. Kadir), İş Bankası Yayınları, 2014.

Menander, *Epitrepontes*, (Trans. Marie Plunkett), Carlisle, Pennsylvania: Dickinson

College Commentaries, 2022.

Pausanias, *Description of Greece*. (Trans. W. H. S. Jones - H. A. Ormerod), vols. I-IV. Cambridge, Mass.- London, Loeb Classical Library, 1918.

Platon, *Nomoi*, Plato in Twelve Volumes, (Trans. R. G. Bury), vols. X-XI. Cambridge, Mass.- London: 1967-1968, Loeb Classical Library.

Plautus, *Bacchides*. (Trans. Henry Thomas Riley), London. G. Bell and Sons, 1912.

Pliny, *Natural History*, (Trans. Bostock), London: Taylor and Francis, 1855.

Strabon, *Geographica*. (Ed. H. L. Jones),. Cambridge, Mass.-London, Loeb Classical Library, 1924.

Xenophon, *Anabasis*. (Trans. Carleton L. Brownson), Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London, 1922.

Xenophon of Ephesus, *Ephesiaka*, Loeb Classical Library, Harvard Univesrity Press, 2009.

Valerius Maximus, *Memorable Doings and Sayings*. (Trans. D.R. Shackleton Bailey), Loeb Classical Library, 2000.

Modern Eserler

Albayrak, Yusuf, *Anadolu'da Artemis Kültü* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi: Danışman Doç. Dr. Seyhan Doruk), Ankara 2008.

Alanyalı, Feriştah Soykal, "Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kasım Özel Sayısı 2016, s. 4-5.

BMC. *The British Museum A Catalogue Of The Greek Coins Of Ionia*, London: Edited by Reginald Stuart Poole, L. L. D. 1892, 47-115.

Bennett, M. *Religious Cults Associated With the Amazons*, Cambridge University Press, New York 1912.

Bible, *Acts of the Apostles*. (Ed. Mark A. Copeland & Kevin Scott), Executable Outlines, 2008.

Brelich, A. *Paidēs e Parthenoi*, Edizioni Dell'Ateneo, s.p.a, 1969.

Bremmer, J. N. *Greek Religion*, Oxford University Press, Oxford 1994.

Bremmer, J. N. *Priestly personnel of the Ephesian Artemision: Anatolian, Persian, Greek and Roman aspects*, (Unpublished PhD thesis), University of Groningen 2008.

Brenk, F. E. "Artemis of Ephesos: An Avant Garde Goddess", *Kernos*, 11, 1998, s. 157-71.

Buck, B. D. "On the Forms Artemis, Artamis", *The AJA*, Vol. 10, No. 4, 1889, s. 463-466.

Burkert, W. *Greek Religion, Archaic and Classical*, (çev. J. Raffan), Blackwell,

Oxford, Cambridge 1985.

Bühler, B.-Pülz, A.M. , “Die Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos und ihre Herstellung”, in U. Muss (ed.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtums*, Phoibos Verlag, Vienna 2008, s. 167-72.

Calame, C. *Choruses of Young Women in Ancient Greece. Their Morphology, Religious Role, and Social Function*, (çev. D. Collins-J. Orion), Lanham, Boulder, Rowman & Littlefield Publishers, Inc. New York - London 1997.

Cole, S. G. “Domesticating Artemis”, in S. Blundell and M. Williamson (eds.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Routledge, London-New York 1998, s. 27-44.

Çelgin, G. *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1986.

Fabiano, D. “Sınır Bölgeleri: Yetişkinliğe Geçiş Ritüelleri”, Antik Yunan, Editör: Umberto Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2019, s. 665-676.

Fleischer, R. *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, E. J. Brill, Leiden 1973.

Flemming R. - Ann Ellis Hanson, “Hippocrates, “Peri Partheniôn’, Diseases of Young Girls”, (çev. Rebecca Flemming - Ann Ellis Hanson), *Early Science and Medicine*, Vol. 3, No. 3, Brill 1998, s. 241-252.

Freyer-Griggs, D. “The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis”, *Harvard Theological Review* 106, 2013 s, 459-477.

Frei, P. “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, *ANRW* II, 18, 3, Berlin-New York 1990, s. 1728-1730.

Genep, A. Van, *The Rites of Passage*, (çev. S.T. Kimball), Routledge - Kegan Paul, London- Henley 1960.

Gill, D. W. J. “Acts and Roman Religion. Religion in a local setting”, in D.W.J. Gill and C. Gempf (eds.), *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting*, Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing Company, Michigan 1994.

Gülbay, O.- Kireç, H. *Efes Kurşun Tesseraeları*, Esen Ofset Matbaacılık, İstanbul 2008.

Haarhoff, T. J. “The Bees of Virgil”, *Greece&Rome*, Vol. 7, No. 2, 1960, s. 155-170.

Hanfmann, G. M. A. *Lydiaka*. Harv St Cl Phil, Vol. 63, 1958.

Head, B. V. *Catalogue of the Greek Coins of Ionia* London, 1892.

Henderson, J. (ed.), *Longus: Daphnis and Chloe. Xenophon of Ephesus: Anthia and Habrocomes* Loeb Classical Library, Harvard University Press 2009.

Hogarth, D. G. *Excavations at Ephesus. The Archaic Artemisia*, British Museum, London 1908, s. 94-95.

- Hogue, C. L. “Cultural Entomology”, *Annual Review of Entomology* 32, 1987, s. 181-199.
- Hueber, F. *Ephesos: Gebaute Geschichte*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1997.
- Işık, F. “Elfenbeinfiguren aus dem Artemision von Ephesos”, in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologischen Instituts, Vienna 2001, s. 85-100.
- Işık, F. “Anadolulu Ephesos Üzerine”, *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* içinde, Ege Yayınları, İstanbul 2015, s. 315-338.
- Jones, C. P. “The Plancii of Perge and Diana Planciana”, *Harv St Cl Phil*, Vol. 80, Harvard University 1976, s. 231-237.
- Jones, D. M. “Lydian Studies. Lydiaka by Alfred Heubeck, *The Classical Review*, New Ser, Vol. 10, No. 3, 1960, s. 245-246.
- Klebinder, G. “Bronzegürtel aus dem Artemision von Ephesos”, in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologischen Instituts, Vienna 2001, s. 111-22.
- Knibbe, D. ‘Ein religiöser Frevel und seine Sühne. Ein Todesurteil hellenistischer Zeit aus Ephesos’, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 46, 1961-1963, s.175-82.
- Knibbe, D. “Via Sacra Ephesica, New Aspects of the cult of Artemis Ephesia”, *Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture* (ed. H. Koester), Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2004, s. 141-156.
- Knibbe, D. - Langmann, G. *Via Sacra Ephesiaca I*, Schindler, Vienna 1993.
- Knibbe D.- Meriç, R. - R. Merkelbach, “Der Grundbesitz der ephesischen Artemis im Kayastrostal”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 33, 1979, s. 139-47.
- LIMC*. II- Lexion Iconographicum Mythologiae Classicae. II. (Aphrodisias Athena) Artemis Verlag Zürich und München.
- Leger, M. Ruth, *Artemis and Her Cult*, (University of Birmingham The Thesis of Doctor of Philosophy), Birmingham 2015.
- Lincoln, B. *Priests, Warriors, and Cattle: A study in the Ecology of Religions*. University of California Press, Berkeley 1981.
- Lonsdale, S. *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore - London 1993.
- Marinatos, N. *The Goddess and The Warrior, The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*, London - New York 2000.
- Melcher, M., et al. (2009), “Investigation of ancient gold objects from Artemision at Ephesus using portable μ -XRF”, *ArchéoSciences*, 33, 2009, s. 169-75.
- Meriç, R. Merkelbach - Nollé, J.- Sahin, S. *Die Inschriften von Ephesos. Teil 7.2: Nr.*

3501-5115 (*Repertorium*) (Habelt, Bonn: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien Bd. 17. 2, 1981.

Merkelbach, R. "The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 82, 1978, s. 1-15.

Morris, S. P. "The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of the 'Breasts'?", in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologisches Instituts, Vienna 2001, s. 135-52.

Muss, U. "Elfenbein und Bein aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtum*, Phoibos Verlag, Vienna 2008, s. 103-16.

Nilsson, N. P. *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung; mit ausschluss der Attischen* Leipzig: B.G. Teubner, 1957.

Oster, R. E. "Ephesus as a Religious Center under the Principate, I. Paganism before Constantine", in W. Haase and H. Temporini (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung. Teil II: Principat 18*; Berlin and New York: Walter de Gruyter 1990, s. 1661-728.

Parvis, M. M. "Archaeology and St. Paul's Journeys in Greek Lands: Ephesus", *The Biblical Archaeologist*, 8 (3), 1945, s. 62-73.

Pearson, L. *Popular Ethics in Ancient Greece*, California 1966.

Pülz, A.M. "Zur Interpretation von Motiven: Die Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos", in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Sonderschriften Band 37; Österreichisches Archäologisches Instituts, Vienna 2001, s. 221-32.

Pülz, A. M.- Buhler, B. "Die Goldappliken aus dem Artemision von Ephesos Studien zur Typologie und Technik", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, 75, 2006, s. 219-36.

Rogers, G. M. *The mysteries of Artemis of Ephesos: cult, polis, and change in the Graeco- Roman world*, Yale University Press, New Haven (Connecticut) - London 2012.

Schauenburg, B. F. "Die Lykischen Zwölfgötter-Reliefs", *AMS*, Band 13, Bonn 1994, s. 82-93.

Serwint, N. 'The Female Athletic Costume at the Heraia and Prenuptial Initiation Rites', *American Journal of Archaeology*, 97 (3), 1993, s. 403-22.

Skarmintzos, S. "The cult of Artemis in Ephesus and the possible explanation of the bee symbol", *Acta Archaeologica Pultuskiensia* vol. VI, Thinking Symbols Interdisciplinary Studies, (ed. Joanna Popielska-Grzybowska & Jadwiga Iwaszczuk), Pultusk Academy of Humanities, 2017, s. 269-371.

Smith, J. O. "The high priests of the temple of Artemis at Ephesus", in E. Lane and M.J. Vermaseren (eds.), *Cybele, Attis and related cults*, 1996, s. 323-36.

Sokolowski, F. "A New Testimony on the Cult of Artemis of Ephesus", *The Harvard*

Theological Review, 58 (4), Berlin-New York 1965, s. 427-31.

Strelan, R. *Paul, Artemis and the Jews in Ephesus*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1996.

Şahin, N. E. Akyürek. “Dodekatheoi. Oniki Tanrıya Adanmış Adak Stelleri. Likya’da Bir Geç Devir Kültü,” In *Likya İncelemeleri 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul 2002, s. 103-114.

Thomas, C. R. “At Home in the City of Artemis: Religion in Ephesus in the Literary Imagination of the Roman Period”, in H. Koester (ed.), *Ephesos, Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture* Valley Forge, Trinity Press International, Pennsylvania 1995, s. 81-118.

Trebilco, P. ‘Asia’, in D.W.J. Gill and C. Gempf (eds.), *The Book of Acts in Its Graeco-Roman Setting*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan 1994, s. 291-362.

Üreten, H. “Parthenostan Gynaikosa Geçiş Ritüeli ve Mitolojik Bir Figür Olarak Daphne”, *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar, Edöterler: Aydın Erön, Emre Erdan, Ankara, Bilgin Kültür Yayınları*, 2019, s. 295-317.

Vernant, J. P. *Mortals and Immortals*, Froma I. Zeitlin, Editor, New Jersey 1991.

Wood, J.T. (1877), *Discoveries at Ephesus, including the site and remains of the great temple of Diana*, Longmans, Green, and Co. London 1887.

Yazıcı, G. A. - Üreten, H. “Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(1), 2020, s. 452-495.

Zaidman, L. B. – P. S. Pantel, *Religion in the Ancient Grek City*, Cambridge University Press 1992.

EKLER

Resim 1: Ephesos sikkeleri üzerinde Artemis sembolü olarak arı tasviri (S. Skarmintzos, “a.g.m.”, s. 370)

